

ANTROPONIMLARNING LINGVOMADANIY ASPEKTDADA TADQIQ ETILISHI

Foziljonova Maftunabonu*ADPI, magistranti*

Annotatsiya: *Maqolada xalq madaniyatning tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy madaniy spetsifik qoidalar hamda millat madaniyatning tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlari, asosan, antroponimlarning lingvokulturologik aspektda o'rganish haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *madaniyat, antroponim, mentalitet, nutqiy muloqot, ismlar, leksika, arxitip*

Ma'lumki, lingvokulturologiya sohasining obyektini xalq madaniyatining tilda yorqin ifodasini o'zida ko'rsatuvchi leksikalar, tilning stilistik jamlanmasi, til birliklarning miqlashgan ko'rinishlari: arxitip va miflar (asotir va rivoyatlar), tilda o'z aksini topgan rasm-rusum va odatlar, tilning paremiologik fondi, til etalonlari, imoishora va ramzlar, tildagi o'xshatish va metaforalar hamda o'zbek nutq odatlari va nutqiy etiket shakllari tashkil etadi. Mazkur maqolada fanning objekti bo'lgan lingvokulturemalar sifatida antroponimlar haqida fikr yuritiladi. Hammamizga ma'lumki, ism inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, o'zbek xalqida ismlarning o'rni va mohiyati katta. Bola tug'ilgach, unga yaxshi niyatlar ila ism tanlanadi, bu jarayonga nominatorlar (ya'ni, ism qo'yuvchilar) turlicha yondashishadi.

Tilshunoslikda ismlarni o'rganuvchi bo'lim onomastika, ya'ni nomshunoslik, kishi ismlari esa antroponimlar deya yuritiladi. Antroponimlar (ism, ota ism, familiya yoki laqab va taxallus)ning yaratilishi muayyan ehtiyoj va qonuniyatlar asosida yuz beradi. Qadim-qadimdan ota-bobolarimiz chaqaloqqa ism qo'yishar ekan, uning baxti va omadi ismiga bog'liq deb hisoblashgan. Ushbu e'tiqod ismlar xosiyatli va xosiyatsiz bo'ladi, degan qarashni tug'dirgan. "Chaqaloqqa qo'yilgan ism uning taqdiriga ta'sir qiladi" deyilgan tasavvurlar davrlar o'tishi bilan ismni bolaning himoyachisiga, unga qandaydir bog'langan, unga doimo va bir umr esh, hamdam bo'lib yuradigan vositaga aylantira borgan⁹. Darhaqiqat, o'zbek xalqi qadimdan ism tanlashda so'z kuchiga, uning bola ruhiyati va tarbiyasiga ta'sir ko'rsatishiga ishongan. Masalan, chaqaloqqa tug'ilish jarayoni va boshqa ba'zi xususiyatlariga mos nom berish, bolaga ism orqali turli istak va orzularning izhor qilinishi, bola ismini yashirin tutish, ismi bolaga og'irlik qilmoqda, deb boshqa ism bilan almashtirish, bolaga nomunosib xarakterli kishilar ismini qo'ymaslik, ism uchun keksalar nomini tanlash, bolani Alloh va payg'ambarlar, avliyolar, mashhur din nomoyondalari, o'tgan ajdodlar nomi bilan atash, ular ruhi bolani qo'llaydi deb bilish va boshqalar buning isbotidir. S.E.Kenjayeveva o'zining

⁹ Begmatov E.A. O'zbek ismlari ma'nosi. – Toshkent: O'zME, 2010 (uchinchi nashri). – B. 588.

nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek ismlarini bag'ishlov ismlar, tasviriy ismlar va ismistaklarga ajratib tasniflaydi¹⁰.

Bag'ishlov ismlarini qo'yishda sabab chaqaloqning tug'ilishi, farzandli bo'lish biror ilohiy, muqaddas kuchning irodasi, ko'magi, ehsoni deb hisoblanadi va chaqaloqqa o'sha taxmin qilingan, e'tiqod qilinayotgan narsa, shaxs, tasavvurning nomi ism sifatida beriladi. Bag'ishlov ismlarining o'zi bolaning tug'ilishi va etnologik tushunchalarga nisbat berish orqali namoyon bo'ladi. Bu kabi ismlarni quyidagicha ma'nolar ifodalanadi: Jumladan, Keldixon, Kelsin, Mehmonoy, Mehmonbek, Lozim, Lozima kabi nomlarda ota-onalarning tug'ilgan chaqaloqqa munosabati ifoda etiladi. Armonboy, Intizor, Zorliq, Ijobat, Maqsadoy, Orzuniso, Tilaboldi, Tilakberdi, Umida, Umid ismlarida esa farzandli bo'lish orzu qilib kutilgan va bolaning tug'ilishi ana shu tilaklarning amalga oshishiga ishora qilinadi. Tasalli, Taskinoy, Taskina, Shukura, Shukriya, Qulluq, Qulluqbeka va b.larda esa chaqaloqning dunyoga kelishi oilaning taskin topishi, tinch va osoyishta bo'lishi uchun sabab deb hisoblanadi. Azizkeldi, Loyiq, Manzura, Ma'qula, Munosib, Suyukli, Suyuma kabi ismlarda bola oilaning munosib a'zosi deb qabul qilingan. Sevinchbek, Suyundiq, Quvondiq, Quvonch, Quvontoy ismlarida bolaning tug'ilishi otaonaga cheksiz quvonch baxsh etgani ifodalanadi. Qutli, Qutlikeldi, Davlatqadam, O'rozqadam kabi ismlarda oilaga kelgan omad va muvafaqqiyatlar bolaning tug'ilishi bilan bog'lanadi va shunga ishora qilinadi.

Etnologik tushunchalarga nisbat berilgan ismlarda esa, asosan, bolaning etnik kelib chiqishi e'tiborga olinadi. Bunda bolaning qaysi etnik guruhga mansubligini, o'sha etnos farzandi ekanini, uning o'tmish ajdodlari o'sha urug' yoki qabilaga mansubligini, chaqaloq o'shalarning davomchisi ekanini ta'kidlash ko'zda tutiladi. Bunday etnonimlardan yasalgan ismlar fanda etnoantroponimlar¹¹ deb yuritiladi. Masalan, Abdal, Arg'inboy, Barlos, Bahrin, Boyqo'ng'ir, Bo'ronboy, Do'rmon, Jaloyir, Olchinbek kabilar. Shuningdek, o'zbek ismlari tizimining katta qismini diniy tushuncha, tasavvur va aqidalar bilan bog'liq bo'lgan ismlar tashkil qiladi. Bu jihatdan ham ismlarni bir nechta guruhga ajratishimiz mumkin:

1. Bolaning tug'ilishi, farzandli bo'lish Ollohning xohish-irodasiga bog'lanadi: Tangriberdi, Tangribergan, Olloberdi, Haqberdi, Xudoybergan, O'g'onberdi, Egamberdi, Berdirahmat. Bunday ma'noli ismlar oxiri –ulla (Alloh) komponenti bilan tugagan ismlarga tegishli: Baxshulla, Nasibulla, Ne'matulla, Inoyatulla, Rizqulla, Shafqatulla, Tuhfatulla, Atoulla;

2. Ism Allohning turli atributlarini anglatuvchi nomlarga –ulla, -bergan, -berdi, -ato kabi komponentli qo'shma va so'z ism sifatida tanlanadi: Azizulla, Ahadulla, Karimulla, Majidulla, Nurulla, Rahmonulla, Samadulla, Fathulla, Xayrulla, Karimberdi, Xudoybergan, Berdirahmat;

¹⁰ Kenjayeva S.E. O'zbek antroponimlarining semantik va sotsiologiyistik tadqiqi. nom...diss. avtoreferati. -Toshkent, 2011.

¹¹ Begmatov E., Uloqov N. O'zbek onomastikasi (bibliografik ko'rsatkich). – Namangan, 2008. – B. 134-145.

3. Bolaga Allohning bandasi, quli, xizmatkori degan ma'noni anglatuvchi ismlar qo'yiladi. Bunday ismlarni alohida so'zlardan yoki komponentlaridan birida abdu-, -qul, -g'ulom ishtirok etgan nomlar tashkil qiladi: Abdurahmon, Abdulaziz, Orziqul; Tasviriy ismlar ham turlicha tasnif qilinadi. 1. Bolaning tug'ilgan vaqtini tasvirlovchi ismlar: bolaning qaysi oyda, faslda tug'ilgani tasvirlanadi: Asad, Ashura, Ashur; Bahora, Bahorniyoz; Ko'klamoy; Robiya, Robiyabu; Rajabbergan, Ramozon; Muharram; Savurboy, Savura; Safarberdi, Safarkeldi, Safarmurod; Sunbula; Qurbonoy, Qurbonsuluv; Kuzboy, Kuzkeldi; Yozboy, Yozxon, Yozbeka, Yozberdi va boshqalar; Ismda bola haftaning qaysi tug'ilgani tasvirlanadi: Jumaboy, Jumakeldi, Jumaniyoz; Dushan // Duyshanba, Shanba, Shanbagul; Bozorboy, Bozorgul; Anna // Odina, Annaberdi, Annasuluv va boshqalar; Chaqaloq sutkaning biror payti, onida tug'ilgani tasvirlanadi: Azonboy; Saharbeka, Subhida, Subhiya, Subhiniso; Tongboy, Tonggul, Tongnur, Tongotar, Tongotmish; Namoz, Namozgul va boshqalar; Bir qator ismlarda chaqaloq tug'ilgan paytda tabiatning biror hodisasi yuz berayotganligi tasvirlanadi: Yomg'irboy, Yomg'irchi, Yog'inboy; jalaboy; Yildirim (Chaqmoq); Oydin; Dovulboy, Dovulli; Do'lboy, Do'lchi; Oyto'ldi, Oyto'liq; Qirovboy (Shudring); Qorbola, Qoryog'di, Qoryigit, Qorkeldi, Qorli va boshqalar; 2. Chaqaloqning boshqa farzandlar orasidagi o'rnini, tug'ilish navbatini tasvirlovchi ismlar. Chaqaloqning boshqa bolalar qatoridagi o'rnini, nechanchi bola ekanini tasvirlash uduni ham mavjud. Masalan, dastlabki, birinchi farzand Avvalboy, To'ng'ich, Kattabek deb ismlansa, undan keying va oxirgi bolalar Kenja, Kenjabek, Kenjam, Kenjasuluv, Kenjatoy, Kichiktoy, Kichikqiz, Ko'rpa (oxirgi bola), Ko'rpagul, Ko'rpago'zal, Xulosa, Miyonjon (O'rtancha) deb nomlanadi. Ba'zan ushbu tushuncha son turkumidan yasalgan ismlar orqali tasvirlanadi: Uchboy, Uchim, Chori, Chorikeldi, Panji, Panjibibi, Panjigul, Oltiboy, Sakkizxon, To'qqizboy, To'qqiznazar va b. 3. Bola tug'ilgan joyni tasvirovchi ismlar: Yobonboy // Yovon, Dalaboy, Yozloq, Yo'lberdi, Yo'lkeldi, Yo'lturdi va b.¹².

Bolani chiroylilik, go'zallik nuqtai nazaridan tasvirlovchi ismlar. Ota-onalar o'z farzandining (ayniqsa, qizlarning) kelishgan, chiroyli, go'zal odam bo'lib ulg'ayishini orzu qilishadi. Shu sabali o'zbek antroponomiyasida go'zallik motivi bilan bog'liq ismlar sezilarli miqdorni tashkil etadi: Ism bevosita go'zallik, nafosat tushunchalarini ifoda etuvchi so'zlardan tanlanadi: Ko'rkamoy, Suluvbeka, Suluvnoz, Chiroygul, Barno, Vajiha (go'zal, dilbar), Vajhiya (oy yuzli), Vasilat (ko'rkam, kelishgan), Vasima (chiroyli), Vosil, Vosila (ko'rkam, kelishgan), Jamol, Jamola, Zarofat (ko'rkam, ajoyib), Zebo, Lobar, Malohat, Nafosatxon, Nigora (go'zal), Husniya, Husnijamol, Husnikamol va b. Ism go'zallik ramzi bo'lmish yorug'lik, nur tushunchalarini anglatuvchi so'zlardan tanlanadi, bolani ana shunday xususiyatga ega bo'lsin deb tilashadi: Balqi (barq urgan, yashnagan), Balqin (yaltiroq, chaq nab turuvchi), Bahiya (nurli, ravshan), Zulfinur, Anvar, Anvara, Nizora (go'zallik nuri), Nurbadan, Nurliro'y, Nurliqo, Nurliqo'oyat,

¹² Баскаков Н.А. Элемент гул « роза, цветок» в составе каракалпакских имен // Ономастика Средней Азии. – М. : Наука, 1978. – С. 138-144.

Shamsinur. Ism goʻzallik ramzi boʻlmish hisoblanuvchi qimmatbaho maʼdanlar, buyumlar nomiga nisbat berish orqali yasaladi: Kumush, Kumushgoʻzal, Kumushjamol, Kumushoy, Oltinoy, Oltinbibi, Gavharoy, Yoqutxon va b. Ismga goʻzallik ramzi boʻlmish xayoliy mavjudotlar nomi asos boʻladi va bola oʻshlarga oʻxshasin deb tasvirlanadi: Parizod, Parizoda, Parivash, Pariniso, Pariruh, Hurbeka, Hurzod, Hurzoda, Huriniso, Huriya, Hurqiz, Hursanam. Ismning nominativ asosini koʻrkamlik va nafosat namunasi boʻlgan oʻsimliklar, ayniqsa, gullar nomi tashkil etadi: - gullar va oʻsimliklar nomi: Atirgul4, Binafsha, Boychechak, Boʻtagul, Gulbeka, Gulbeka, Gulguna, Zarchechak, Lolagul, Lolaniso, Lolaruh, Lolaroʻy, Nargiza, Nasrin (oqgul), Oqgul, Raʼno, Savsanoy, Safsargul, Sumanso (jasmin), Sunbula (oʻsimlik); - daraxtlar va ularning guli: Bodomgul, Oylargul (shaftoli guli), Sambit (tol), Sarvi, Sarvinio (daraxt), Charos; ismning nominativ asosini hayvonlar va qushlar nomi tashkil qiladi: - hayvonlar nomi: Boʻtakoʻz, Kiyikjmol, Suvsar, Suygʻun (kiyik), Qunduz, Qundubeka, Qunduzoy, Gʻazola (kiyik,ohu); - qushlar nomi: Sulgun // Suyqun (qirgʻovul), Qaldirgʻoch, Qarligʻoch, Anduvoch, Toʻti, Maynaxon, Toʻrgʻay va b.

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiyaning bir qismi sanalgan antroponimlarni oʻrganish, ularni chuqur tahlil qilish sohaning yanada rivojlanishiga turtki boʻladi.

REFERENCES:

1. Begmatov E.A. Oʻzbek ismlari maʼnosi. – Toshkent: OʻzME, 2010 (uchinchi nashri).
2. Kenjayeva S.E. Oʻzbek antroponimlarining semantik va sotsiolingivistik tadqiqi. nom...diss. avtoreferati. -Toshkent , 2011.
3. Begmatov E., Uloqov N. Oʻzbek onomastikasi (bibliografik koʻrsatkich). – Namangan, 2008.
4. Баскаков Н.А. Элемент гул « роза, цветок» в составе каракалпакских имен // Ономастика Средней Азии. – М. : Наука, 1978.